

В.О.Корнівська, канд. екон. наук

Інститут економіки та прогнозування НАН України

КРИЗА ЦІННОСТЕЙ – КРИЗА ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ – КРИЗА ДОВІРИ

Світова економічна криза показала, що нестабільність глобальних фінансово-економічних процесів багато в чому зумовлена інституційно-ціннісними чинниками. Як відзначив свого часу Ф.Хайєк, ринкова конкуренція породжує впорядковані структури тільки тому, що люди дотримуються загальноприйнятих моральних обмежень і практик. Послаблення ролі ціннісних критеріїв і обмежень неминуче знижує координуючий потенціал ринкової конкуренції. Криза цінностей, що виявилася в переважаючому гедоністичному консюмеризмі, асоціальній мотивації бізнес-рішень, скасуванні морально-етичних засад суспільної взаємодії, дедалі більше поширюється в економічних системах, демонструючи нові форми і прояви. Провідні наукові, суспільні та релігійні організації виступають сьогодні за формування ціннісних орієнтирів в економічній і господарській діяльності шляхом розвитку соціальних, економічних, психологічних і філософських досліджень у рамках проблематики "Економіка й етика". Це не нове явище в системі суспільних наук, питання поширення морально-етичних і релігійних цінностей на сферу економічної діяльності завжди хвилювали представників різних соціально-економічних і культурологічних дисциплін.

Проблеми взаємопов'язаності економіки й етики досліджують у системі академічної освіти – спочатку в США і тепер також у Європі. Утворено спеціалізовані кафедри, так, наприклад, 1987 року – у Св. Галлі, 1990-го – в Інгольштадт-Айхштет, а в багатьох науково-економічних відділеннях пропонують студії на відповідні теми. У ФРН після попередньої апробування у формі тимчасових робочих груп 1989 року сформувався постійний комітет "Економіка й етика" в "Товаристві з соціальної політики". У 1990-х роках з'явилися дослідницькі проекти, які намагаються повною мірою і систематично охопити дослідження з економічної етики. Чи вплинули вони на практичний бік взаємодії економіки й етики, оцінити складно, оскільки наприкінці 1990-х Карл Хоманн і Франц Бломе-Дрез у своїй книзі "Економічна етика й етика підприємництва" написали: "Кінець XX століття відзначений глобальною світовою кризою. Тривале руйнування природного навколишнього середовища, зростання населення, голод, зубожіння і слаборозвиненість третього, а з недавніх часів також і другого світу, загрозлива міграція зубожіння, гонка озброєнь, війни, а також тривале безробіття хвилюють багатьох людей. Найбільш морально сприйнятливі сучасники шкодують про відсутність моральних зобов'язань в економіці. І тому вони вимагають більше моралі й етики для подолання кризи. Оскільки

в усіх кризах економіка посідає центральне місце, особливо великі очікування пов'язують з "економічною етикою"¹.

Постановка етичних завдань у системі економічної взаємодії властива як періодам трансформації господарських систем інноваційного характеру, коли нові тенденції в економічних відносинах вимагають замислитися про їх відповідність етичним засадам, так і періодам нестабільності та негативних коливань, коли постає питання про ціннісні причини інституційного розбалансування. Сьогодні ж ми змушені визнати, що прогресуюче ускладнення соціально-економічної взаємодії, зумовлене випереджувальним розвитком соціально-економічних і фінансових інновацій, відбувається на тлі руйнування природноісторичних етичних засад західної цивілізації, скасування ціннісних принципів, що складали норми моралі та формували інституційні підвалини. Тому для суспільної та наукової свідомості важливим завданням стало глибоке дослідження етичних принципів економічної взаємодії як у контексті інноваційного розвитку, так і в контексті подолання кризових тенденцій.

У Росії в Національному інституті розвитку сучасної ідеології досліджують проблеми етичних засад економічної діяльності та впливу православних цінностей на соціально-економічні процеси. На початку 2010 року було розроблено документ "Етична основа модернізації", в якому православ'я розглянуто як джерело суспільних ідеалів і морального орієнтиру майбутньої модернізації. В системі Православної церкви створено експертну раду "Економіка й етика", до компетенції якої входить формування соціальної відповідальності та всебічний вплив православних морально-етичних принципів на розвиток економічних і політичних процесів; дослідження взаємозв'язків між справедливістю, ефективністю і суспільною солідарністю; розвиток гуманістичних тенденцій залучення кожної людини у творчий процес з метою максимального наближення економічної системи до потреб пересічної людини.

Дослідження, присвячені проблемам взаємозв'язку і взаємного впливу економічних процесів і етики, свідчать не лише про їх переважаюче місце в системі інституційно-ціннісних орієнтирів, але і про те, що цю проблему досі не розв'язано і немає однозначних рецептів, як у найкращий спосіб організувати господарську діяльність людини у взаємозв'язку з морально-етичним підходом і чи варто це взагалі робити. Чи може система етики диктувати економічні максими й організовувати господарський процес, чи спроможні економічні тенденції впливати на особистісні якості індивіда?

Система економічних зв'язків, з одного боку, є нейтральною щодо проблем морально-етичного характеру, оскільки не має прямого впливу на процеси формування ціннісних орієнтирів особи, але з іншого боку, в системі економічної взаємодії яскраво і наочно відбиваються глибинні інституційно-ціннісні феномени. Взаємозв'язки і взаємозалежності економічних і етичних явищ є об'єктивними, вони відбиваються в результатах ринкової взаємодії; вони також є суб'єктивними – як система взаємодії унікальних індивідів. Ці взаємозв'язки і взаємозалежності можуть бути ре-

¹ Хоманн К., Бломе-Дрез Ф. Экономическая этика и этика предпринимательства // www.books.google.ru.

презентовані в системі історичного руху, і тому досліджуються в рамках різних суспільних дисциплін. Нерідко дослідники схильні обмежуватися оцінним аналізом "добре – погано". Так, наприклад, фінансові інновації, що стали причиною світової фінансової кризи, тлумачать сьогодні як результат надмірної людської пожадливості та гедоністичного консюмеризму, а як рецепт виходу з кризи вбачають соціальну відповідальність, покликану обмежити домінуючі позиції фінансового ринку щодо реального сектора. І тут виникає значно складніше суспільне завдання – виховання соціальної відповідальності в умовах глибоких особистісних психологічних трансформацій, які супроводжують сучасну людину. Тому дослідження можливості впливу етичних аспектів на економічні процеси треба підкріпити вивченням інститутів, у системі яких природно можливе дотримання єдності економічних і етичних критеріїв у рамках професіоналізму. *В системі соціальних інститутів професіоналізм і діяльність професіоналів має наріжне значення, оскільки це спосіб забезпечення простору довіри у сфері економічної взаємодії. Вдатися до послуг економічного агента – означає високо цінувати його професіоналізм і довіряти йому.* В суспільних науках особлива роль у вивченні проблем професіоналізму належить відповідній галузі психології, яка виявляє умови і закономірності зміни психіки індивіда у зв'язку з професійним зростанням і доводить його визначальне значення для соціалізації сучасної особистості. Отже, професіоналізм можна вважати найважливішим чинником формування сучасного соціокультурного етапу суспільної еволюції, в якому головним пріоритетом є людина та її всебічна професійна і творча реалізація. Серед психологічних показників професіоналізму, крім когнітивних та інноваційних здібностей, виокремлюють мотиваційні, в тому числі професійні цінності, ідеали, менталітети; розуміння значущості професії; професійний світогляд і володіння етичними нормами професії, критеріями професіоналізму. Взаємозв'язок когнітивних, інноваційних і мотиваційних ознак професіоналізму відбиває єдність економічних і етичних критеріїв, дотримання яких формує простір довіри в системі економічних відносин. Довіра професіоналові формується у зв'язку з його компетентністю, яка включає сукупність знань, умінь і навичок, спрямованих на ефективне й інноваційне розв'язання поставлених завдань, а також у зв'язку з його дотриманням принципів професійної етики.

Сучасна світова криза стала результатом глибоких ціннісних трансформацій, що виявилися в економічній системі як криза професіоналізму. Практично всі учасники фінансового ринку – від операторів і рейтингових агенцій до контролювальних органів – виявили непрофесіоналізм і некомпетентність, спричинені міжнародною фінансовою корупцією, у зв'язку з чим у XX–XI століттях світова економіка з безпрецедентною частотою наражалася на кризи, остання з яких набула глобального характеру і призвела до катастрофічного падіння світової економічної системи. Ціннісні трансформації в системі професіоналізму стали причиною кризи довіри на фінансових ринках, коли практично всі учасники фінансових відносин опинилися у стані інформаційної асиметрії і не могли довіряти інформації, що виходила від контрагента, і результатам діяльності.

Криза професіоналізму у фінансових системах виникла як результат ціннісних деструктивних інновацій і виявилася в недотриманні критеріїв професійної діяльності в частині зберігання і використання професійної інформації, у змішанні різних видів діяльності та конфлікті інтересів у структурі професійних учасників ринку, у відкритті меж ринку непрофесійним учасникам.

Діяльність професіоналів має історичні інституційні ознаки. Важливим принципом професіоналізму є дотримання концепції професійної етики і нерозголошення (банківської таємниці, медичної, таємниці внеску тощо). Система професійної інформації складається з репрезентованої та внутрішньої, закритої; з такої, що підлягає розповсюдженню, і рідкісної, яка належить лише професійним учасникам ринку. Специфіка діяльності фінансових інститутів передбачає володіння конфіденційною інформацією про фінансові операції клієнтів і зобов'язання щодо розкриття інформації, встановлені законодавчими й іншими актами, що регламентують їхню діяльність. І нещодавні події, пов'язані з розкриттям інформації про стан рахунків клієнтів швейцарських і ліхтенштейнських банків оцінюють у колах професійних учасників ринку доволі неоднозначно, думки поділилися, є навіть аналітичні прогнози, що інститут банківської таємниці незабаром узагалі стане економічною історією. Насправді ж припущення про скасування інституту банківської таємниці свідчать про важку хворобу банківської системи, в якій руйнуються базові принципи й інститути професіоналізму цього ринку.

У сучасних умовах зростаючої конкуренції на фінансових ринках загострюються суперечності, пов'язані з впливом інформаційного чинника: взаємодіючі сторони налаштовані на захист внутрішньої інформації, протидію шпигунству конкурентів і володіння внутрішньою (інсайдерською) інформацією контрагента. Тому у процесі отримання шуканої інформації використовують недобросовісні методи і механізми, у зв'язку з чим діяльність професійних учасників різних видів ринку постійно спростовує тезу про безумовну професійну об'єктивність їхніх дій, захищеність інформації, що зберігається у них, і достовірність вихідних даних. Диверсифікація бізнес-напрямів усередині найбільших компаній, що обслуговують процес корпоративного управління, зрештою призводить до конфлікту інтересів усередині цих компаній і взаємного використання внутрішньої (інсайдерської) інформації клієнтів різними їх структурами. Діяльності рейтингових компаній також характерні корупція і недобросовісний професійний підхід. Спеціальна комісія з розслідувань сенату США у квітні 2010 року дійшла висновку, що рейтингові агенції "Moody's Investors Service" і "Standard&Poor's" не мали адекватних моделей оцінки різних структурованих деривативів, а також були залежні від своїх клієнтів – інвестиційних банків, які в переважній більшості випадків оплачували виставляння рейтингів тому чи тому фінансовому інструменту.

Особливе значення у формуванні принципів ринкового професіоналізму має чинник часу у процесі систематизації та використання професійної інформації, який залежить від освіти і практичних навичок здійснення професійної діяльності. Інакше кажучи, щоб стати справжнім професіо-

налом, потрібен час на оволодіння внутрішньою інформацією, що забезпечує успішну економічну активність.

Таємниці професії осягають не миттєво, а згідно з процедурами допуску, які склалися історично, до внутрішньої професійної інформації, що являє собою систему ринкових перешкод, спрямованих на захист цієї інформації від виходу на зовнішній споживчий ринок. Що відбувається в разі її виходу? По-перше, її миттєве поглинання і використання. А по-друге, розмивання, і не тільки інформації, а і професійної діяльності, що забезпечує динамічну рівновагу ринків. Так, навчання в надто стислі терміни торгівлі на ринку "Forex" кожного непрофесійного його учасника, який зателефонував або зайшов на сайт, означає не лише безславне завершення подібних спроб "заробити", а і те, що система розмиває власні межі, дестабілізуючи внутрішню систему інституційних цінностей, принципів і кваліфікації.

Пошук виходу з економічної та суспільної кризи треба здійснювати, чітко усвідомлюючи, що етика може впливати на економіку шляхом формування інституту професіоналізму як переважаючої в даному інституційному просторі етичної практики ставлення особистості до своїх професійних обов'язків. Відродження професійних цінностей і професійної етики значно скоротить невизначеність і сприятиме підвищенню рівня довіри в економічній сфері.